

La influència portuguesa en la reforma ortogràfica fabriana

CLÀUDIA BOCHACA SABARICH *École Normale Supérieure de Lyon*

RESUM: Aquest treball analitza la influència que exercí la reforma ortogràfica portuguesa de 1911 en la reforma fabriana de 1913, a partir de les figures artífexs d'ambdues reformes, Gonçalves Viana i Pompeu Fabra. Al seu torn, s'hi fa especial èmfasi en la figura del lusitanista Ignasi Ribera i Rovira, considerat el mediador més important de l'època entre ambdues nacions.
PARAULES CLAU: ortografia, Pompeu Fabra, Gonçalves Viana, Ignasi Ribera i Rovira, llengua catalana, estudis interculturals.

The Portuguese influence on the Catalan's orthographic reform

ABSTRACT: This dissertation analyses the influence caused by the 1911's Portuguese orthographic reform on the 1913's Catalan orthographic reform, basically operated between the authors of both reforms, Gonçalves Viana and Pompeu Fabra. We will also put the emphasis on the lusophile Ignasi Ribera i Rovira, considered to be the most important mediator for the relationships between those nations at that time.

KEYWORDS: orthography, Pompeu Fabra, Gonçalves Viana, Ribera i Rovira, Catalan language, intercultural studies.

Introducció¹

En aquest article volem analitzar la influència de la gestació i de la implantació de la reforma ortogràfica portuguesa de 1911 en la reforma de l'IEC de 1913. Tal influència ja havia estat plantejada per Diaz Fouces (2000) i Martínez-Gil (2017), i la necessitat d'aprofundir-hi, indicada per Bellés (2020).

Per tal de dur a terme la codificació ortogràfica del català, Fabra es va valdre dels corrents lingüístics científics del segle xx i de l'estudi contrastiu entre llengües (sobretot romàniques). El seu objectiu era bastir una llengua nacional i de cultura, equiparable a la resta de llengües europees, i reduir la influència del castellà.

La present investigació segueix la línia d'aquests estudis interlingüístics, i té l'objectiu d'analitzar la influència del portuguès en la fixació ortogràfica del català a partir de la figura de Pompeu Fabra. El que es pretén és analitzar qualitativament les referèn-

1. Un agraïment especial a Víctor Martínez-Gil per les correccions prèvies a la publicació d'aquest article.

cies explícites que es fan a l'obra de Fabra sobre l'obra filològica portuguesa en matèria d'ortografia. La intenció d'aquesta anàlisi és recórrer tota la producció bibliogràfica de Fabra en aquest àmbit fins al moment de publicació de les normes el 1913, però el cert és que el període més significatiu ha resultat ser el lapse que va del 1901 al 1911, l'època clau de gestació tant de la reforma catalana com de la portuguesa.

Alhora, l'estudi s'emmarca en la línia de recerca que es proposa analitzar les relacions culturals entre Catalunya i Portugal, dos territoris molt encertadament denominats per Maragall i per la tradició lusocatalanòfila «dos apartats germans», que històricament han viscut en la desconeixença mútua: «Proximitat i llunyania, aire de família i alhora estranyesa, defineixen perfectament les relacions entre Portugal i Catalunya» (MARTÍNEZ-GIL 2010, p. 7).

Amb l'objectiu d'identificar i analitzar la presència del portuguès en l'obra de codificació ortogràfica de Fabra, hem procedit a fer una cerca selectiva de la digitalització de les *Obres Completes*.² Hem seleccionat els termes *Portugal, portuguès, iberisme, Ribera i Rovira* i el nom de tots els filòlegs portuguesos integrants de la Comissió Ortogràfica de 1911, d'entre els quals hem obtingut referències d'Aniceto dos Reis Gonçalves Viana i de Cândido de Figueiredo. El motiu de la tria dels termes ha estat obtenir el màxim de referències possibles, en l'obra de Fabra, de la llengua portuguesa i dels filòlegs que participaren en la reforma. S'hi han inclòs, també, Ribera i Rovira i l'iberisme pel paper pont que tingueren tant el lusitanista com la doctrina iberista en aquest joc d'influències.

Un cop realitzat el buidatge, s'ha procedit a analitzar qualitativament tots els resultats obtinguts per ordenar-los temàticament i per destriar aquells que entressin en matèria ortogràfica. En una última fase, s'han escollit les referències que tinguessin un pes prou important en la reflexió de les solucions proposades per Fabra. Així doncs, s'han seleccionat aquells resultats que permetessin a Fabra presentar una sistematització o bé explicar un model. S'han descartat les referències específiques per justificar la forma gràfica d'un mot concret, o les referències en les quals el portuguès tingués un paper residual o fos només mencionat a tall d'exemple formal, però no modèlic. En cap cas aquestes referències deixen de ser de summa importància per traçar amb profunditat aquestes línies d'influència, però s'allunyaven de l'abast de la recerca. És fonamental tenir en compte que ens trobem davant d'un treball eminentment qualitatiu i en cap cas exhaustiu.

D'altra banda, s'ha analitzat l'obra *Portugal literari* del lusitanista Ignasi Ribera i Rovira per tal d'esbossar la seva labor com a mediador entre l'ortografia portugue-

2. Cal destacar que es tracta d'una digitalització incompleta, tenint en compte que hi manquen les gramàtiques francesa i anglesa i les obres lexicogràfiques. A més a més, la cerca selectiva té un marge d'error que no en garanteix una cerca exhaustiva. Per tal d'accedir a aquestes obres, s'ha consultat el Portal Digitalitzat Pompeu Fabra de la Universitat Pompeu Fabra: <<https://www.upf.edu/web/portaldigitalpompeufabra>> [darrera consulta el juliol del 2019].

sa i la catalana. La tria de l'obra es deu al capítol «La Filologia», on el lusitanista reflexiona sobre la labor filològica portuguesa de l'època. Això no obstant, aquest treball no analitza amb exhaustivitat aquest paper i recalca la importància d'aprofundir-hi. Per últim, també s'ha procedit a analitzar les actes del Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana, celebrat l'any 1906 a Barcelona, pel seu paper clau en aquest joc d'influències.

Sobre la possible relació entre la reforma portuguesa i la catalana

Les relacions entre Catalunya i Portugal que es desenvoluparen durant l'època de Fabra tenen un precedent clar en l'iberisme que sorgí a Catalunya al segle XIX. Entendre l'abast que tingué l'iberisme a Catalunya en aquesta època és molt important tenint en compte que aquesta doctrina va ser una de les portes d'entrada principals d'una onada cultural procedent de Portugal, a través de la qual viatjarien també els coneixements lingüístics i, en definitiva, l'ortografia: «l'iberisme [...] fou l'anhel de moltes persones, ja sigui catalanes, portugueses o d'altres nacionalitats peninsulars, les quals contribuïren a un mutu coneixement històric, cultural, social i lingüístic» (VILLAS I CHALAMANCH 1992, p. 231). Aquest mutu coneixement era una situació idònia perquè els gramàtics catalans consideressin el portuguès una llengua reconeguda i s'interessessin per estudiar-la i incloure-la en els estudis contrastius.

En la polifacètica figura d'Ignasi Ribera i Rovira hi trobem l'artífex de les relacions entre Catalunya i Portugal al tombant de segle. Periodista, escriptor, traductor i creador d'entitats culturals i econòmiques, per circumstàncies familiars es traslladà a la població portuguesa de Tomar el 1900. Allà desenvolupà la faceta lusitanista, que li donaria una popularitat singular: «Amb l'anada a Tomar [...] Ribera i Rovira es convertirà en un estudiós de la cultura portuguesa i podrà exercir una funció de pont entre Catalunya i Portugal que li atorgarà un prestigi que altrament no hauria tingut» (MARTÍNEZ-GIL 1997, p. 105).

De fet, fou ell qui suscità l'interès pel país veí i qui feu el transvasament cultural que permeté l'evolució d'idees com l'iberisme catalanista, formulat principalment per Maragall i Casas-Carbó. De la mateixa manera, és el primer artífex de la presència sòlida de traduccions portugueses al català: «as traduções de Ribera i Rovira serão, com efeito, a primeira notícia coerente da obra dos literatos portugueses na Catalunha» (DIAZ FOUQUES 2000, p. 16). Al seu torn, amb ell arribaren a Catalunya les bases del procés d'instauració de la República a Portugal, tenint en compte que «havia participat directament des del Casal Català en la instauració del nou règim» (MARTÍNEZ-GIL 2017, p. 22).

Una de les primeres iniciatives de la República portuguesa instaurada l'octubre del 1910 és la creació, el 15 de febrer de l'any 1911, d'una comissió encarregada

d'unificar i simplificar l'ortografia. A Catalunya, la comissió lingüística reformista tindrà el nom de Secció Filològica i apareixerà precisament tres mesos més tard, el maig de 1911. Mentre que la reforma ortogràfica portuguesa veié la llum pel mes de setembre d'aquell mateix any, la reforma catalana no s'aprovaria definitivament fins al gener de 1913, tenint en compte les desavinences internes i les múltiples esmenes que alentiren el procés.

Sembla que el republicanisme fou el teló de fons d'aquest joc d'influències si tenim en compte que Pompeu Fabra, cara visible i cervell central de la reforma ortogràfica catalana, era republicà, com també Ignasi Ribera i Rovira, que formà part de la Unió Federal Nacionalista Republicana. El fet que Fabra fos republicà, que la reforma portuguesa fos una iniciativa republicana i que la figura que féu d'engranatge entre tots dos ho fos també, fa que puguem esbossar una possible línia de recerca que estudiï a fons el paper i l'abast del republicanisme en aquest transvasament de coneixements ortogràfics que s'operà entre Portugal i Catalunya.

Com indica Diaz Fouces, en el flux d'idees que Ribera i Rovira portava de Portugal hi podia haver viatjat també l'ortografia: «Por essa pontem decorreram a Poesia, o Teatro, a Música, a Filosofia, o Direito... e talvez a Ortografia» (DIAZ FOUCES 2000, p. 30). En aquest sentit, és important destacar l'últim paràgraf del capítol XII de *Portugal literari*, intitulat «La Filologia», on Ribera i Rovira reflexiona sobre la reforma ortogràfica portuguesa, tot just aprovada l'any anterior: «Una de les primeres i més valioses lleis de la Republica portuguesa ha sancionat l'obra utilíssima de unificació ortografica de la llengua, realitzada per una comissió de filòlegs emponents» (Ribera i Rovira 1912a, p. 221). Entre aquests notabilíssims filòlegs hi destaca Gonçalves Viana, figura central de la reforma ortogràfica portuguesa de 1911. La seva obra representa el gros de les citacions sobre ortografia portuguesa que apareixen en l'obra de Fabra. D'altra banda, se cita Cândido de Figueiredo, que també apareix referenciat, encara que en menor mesura, en l'obra fabriana.

A part de la coneixença de les evolucions de la reforma ortogràfica a Portugal, Ribera i Rovira també estava al cas de les iniciatives d'unificació ortogràfica que tenien lloc a Catalunya. En aquest sentit, és important que ens fixem en el paper crucial que hi tingué la revista *L'Avenç* i que tinguem en compte que Massó i Ventós documentà, al *Libro homenaje* (1931), la presència de Ribera i Rovira a les reunions del grup de *L'Avenç*, reunions on es devien tractar temes molt diversos, entre els quals l'ortografia. És llavors quan hauria tingut contacte amb Casas-Carbó de qui ell mateix indica: «Ell i en Massó són les dugues persones de la trinitat gramatical de *L'Avenç*, de la qual en Fabra n'es l'esperit sant infal·lible» (RIBERA I ROVIRA 1912b, p. 23).

Sabent que el lusòfil es relacionà amb Casas-Carbó, és possible que Fabra tingués notícia de la reforma portuguesa i dels filòlegs que la dugueren a terme a través d'aquest darrer, que, al seu torn, n'hauria tingut a través de Ribera i Rovira.

El que és clar i el que ens interessa aquí és que Fabra coneixia la labor de codificació ortogràfica que s'estava duent a terme a Portugal en el moment de la gestació de la reforma catalana. La primera aparició de la figura de Gonçalves Viana en l'obra de Fabra és en l'article *M[onsieur] Delbosc*³ publicat el desembre de 1901 a la revista *Pèl & Ploma*. En aquest article, Fabra comenta detalladament les obres de gramàtiques estrangeres que ha escrit Foulché indicant-ne una «gramatica francesa pera ls portuguesos, feta am la collaboració den Gonçalves-Vianna, i una gramatica francesa pera ls espanyols (no encara publicada) feta també amb la collaboració d'aquest savi filòleg» (FABRA 1901, p. 633).

Podem veure que un dels ponts a través dels quals Fabra hauria pogut conèixer el filòleg portuguès és Foulché Delbosc, amb el qual tenia una relació directa, per tal com treballaren braç a braç per redactar l'*Abrégé de grammaire catalane*, que publicaria L'Avenç l'any 1902.

Fixem-nos ara en la forma gràfica afrancesada *Vianne* emprada per Alcover en el *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana* on s'explica el desenvolupament del Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana:

Ocupant Presidents y Secretaris les respectives Taules, se feu la proclamació dels Presidents Honoraris del Congrés que foren [...] N'Anicet R. González Vianne, de Lisboa [...]. (ALCOVER 1906-1907, p. 158)

Això, sumat al paper de pont que desenvolupà Foulché Delbosc, reforça la idea que probablement el coneixement de Viana entre els lingüistes catalans va arribar, en part, a través del francès.

Tornant a les referències de Viana en l'obra de Fabra, és important destacar que el punt àlgid és el 1906, any en què Fabra participà en el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana amb la comunicació «Qüestions d'ortografia catalana». Tenint en compte que Ribera i Rovira pronuncià les conferències sobre cultura i literatura portugueses a l'Ateneu Barcelonès l'any anterior, el 1905, tot sembla indicar que l'onada de coneixements que Ribera i Rovira portà cap a Catalunya inclourien les reflexions ortogràfiques dels filòlegs portuguesos del moment i que Fabra, al seu torn, les aprofitaria especialment per a la seva participació al Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana.

Tant és així que Viana fou un dels convidats d'honor d'aquest Congrés: «Repare-se, a propósito disso, na presença de Gonçalves Viana na lista de congressistas de honra para o I *Congrés Internacional de la Llengua Catalana* (também Ribera i Rovira está presente, na lista correspondente a os congressistas efectivos)» (DIAZ FOUQUES 2000, p. 29).

3. Raymond Foulché Delbosc (1864-1929) fou un lingüista hispanista francès que s'interessà per l'estudi de la llengua catalana i que mantingué amistat amb Pompeu Fabra.

De fet, si consultem les actes del Congrés, veiem com el nom de Viana apareix entre les 14 personalitats presents a la llista de les presidències honoràries del congrés, així com a la llista dels congressistes efectius.

Això no obstant, el nom de Viana no apareix entre les comunicacions presentades al Congrés en cap de les seccions que el constituïren. A més a més, el mateix Schädel, que també hi apareix citat, no va poder participar-hi,⁴ com tampoc no ho feren Mistral ni Menéndez Pelayo. És per aquest motiu que les proves que indiquen la seva participació al Congrés no són suficients per garantir-ne la presència i, tot i que la qüestió segueixi sense resoldre, el més probable és que el filòleg no hi assistís.

Un altre fet especialment rellevant és que Fabra, en carta a Antoni Maria Alcover del 30 de maig de 1911 (FABRA 1911, p. 215-216), li demana un seguit d'obres gramaticals, lexicogràfiques i ortogràfiques per tal de dur a terme els seus estudis contrastius per redactar les futures normes. Entre aquestes hi apareixen el *Novo dicionario da lingua portuguesa* (1900) de Cândido de Figueiredo i les *Bases da ortografia portuguesa* (1885) d'Aniceto dos Reis Gonçalves Viana i Guilherme de Vasconcelos. També convé destacar com Fabra li suggereix que adquireixi un glossari de mots espanyols i portuguesos derivats de l'àrab, el *Glossaire des mots espagnols et portugais dérivés de l'arabe*, d'Engelmann i Dozy.

És important veure, doncs, com Fabra, en el procés de redacció de les normes, demanava que l'Institut adquirís obres diverses de la llengua portuguesa. És especialment rellevant l'obra *Bases da ortografia portuguesa* de Gonçalves Viana i Vasconcelos Abreu, perquè fou l'embrió de les futures normes portugueses de 1911.

Buidatge del Portal Digitalitzat Pompeu Fabra: estudi de casos

Per analitzar les dades extretes del buidatge qualitatiu de les *Obres Completes* digitalitzades de Pompeu Fabra, hem procedit a fer-ne una distribució temàtica seleccionant els casos més rellevants i recurrents.

L'accentuació

Un dels punts clau del debat ortogràfic que es desenvolupà a Catalunya a finals del segle XIX i principis del XX va ser l'accentuació gràfica. En aquest punt Fabra es planteja tres casos principals: la marca de tonicitat, el tractament dels parònims i la representació gràfica de l'obertura i el tancament de les *ee* i les *oo*.

Per tal de sistematitzar la marca de tonicitat dels mots en català, Fabra estudia detingudament dos sistemes. D'una banda, l'italià, que al seu torn inspirà els inicis de la reforma de *L'Avenç*. Tal sistema proposava accentuar només els mots oxítons i

4. Indicació de Maria Pilar Perea mitjançant comunicació personal [5 de juny del 2019].

deixar la identificació de la tonicitat en mans de la intuïció del parlant. De l'altra, el sistema castellà, que indica sempre la tonicitat del mot sia per la presència sia per la manca d'accent gràfic.

En la seva ponència al Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana, Fabra reflexiona sobre la idoneïtat del sistema castellà a través del portuguès. Per fer-ho, cita els arguments següents, que Gonçalves Viana esgrimeix per implantar el sistema d'accentuació castellà, extrets de la seva obra *Ortografia nacional* (1904):

É indiscutível a ventagem de que não haja hesitação ou dúvida sôbre a acentuação de qualquer vocábulo. É êste o sistema d'acentuação gràfica em castelhano, que lhe dá inquestionável superioridade sôbre o italiano, cuja ortografia é mais perfeita, excepte neste ponto. É por isso que a língua castelhana e tam fácil de aprender pela leitura... [...] (FABRA 1908, p. 124)

Al seu torn, Fabra ressalta la importància d'adaptar el model castellà a les particularitats del català, com va fer Viana amb el portuguès. Fabra tem que els catalans adoptem sense matisos el sistema castellà, modificant, així, la pronúncia genuïna dels mots en català:

En Gonçálvez Viana proposa, doncs, que ls portuguesos imitin el sistema d'accentuació dels castellans; però no s tracta naturalment d'adoptar les mateixes regles castellanes: les d'En Gonçálvez Viana no son, en efecte, les de l'Academia Espanyola, sinó filles, dins l'esperit del sistema castellà, d'un estudi detingut de l'accentuació pronunciada dels mots portuguesos en les seves relacions am l'estructura llur. Així, contrariament a l'ús castellà, accentua *continua* i no pas *continúa*. [...] Que ls catalans que segueixen el sistema castellà tinguin això forsa en compte! El català modern ha adoptat, sense discutir-les, totes les regles castellanes; si convenim en imitar el sistema castellà, fem-ho bé, seguint l'exemple d'En Gonçálvez Viana. (FABRA 1908, p. 125)

Podem observar com Fabra referencia el portuguès com a model d'adopció del sistema d'accentuació d'una llengua estrangera. La seva metodologia és observar en quins exemples s'havien basat les altres llengües europees per fixar les seves propostes de codificació. Així doncs, en presentar-nos el sistema d'accentuació castellà com un dels possibles en què es pot emmirallar el català, el gramàtic no es limita a exposar-ne les normes. El que fa és incorporar les explicacions metodològiques de l'adopció de tal sistema per part del portuguès. Així doncs, el portuguès actua com a exemple donant-li la tècnica d'adaptació del model castellà.

Fabra dubta, però, de la idoneïtat del sistema castellà i comenta que, si bé Viana diu que aquest sistema d'accentuació evita qualsevol ambigüïtat en la pronúncia, ell

creu que aquesta afirmació només és vàlida en el cas dels usuaris que coneixen perfectament la norma.

En el cas dels parònims, per exemple, Fabra posa en dubte el sistema castellà recollit per Viana. Tal sistema deixa un dels dos parònims sense accentuar, i Fabra indica que això suposa una ambigüïtat que ja assenyalava el poeta portuguès Garrett a la seva antologia de poemes: «*O Parnaso Lusitano* prescriu *séria* i *seria*, *continua* i *continúa*, *público* i *publico*; grafies adoptades per En Garrett i en gran part conservades» (FABRA 1908, p. 126).

A la preocupació dels parònims s'hi suma la representació gràfica de l'obertura i tancament de les *ee* i les *oo*. El gramàtic argumenta que, dins les normes del sistema castellà, la utilitat dels dos accents queda reduïda als casos en què la vocal tònica hagi de dur accent gràfic. Així doncs, recomana que, davant l'anarquia ortogràfica que regna, se segueixi el sistema adoptat al *Parnaso lusitano*, que accentua ambdós parònims: *sêde* i *séde*, *sêco* i *séco*, etc. (FABRA 1908, p. 126). Tot seguit, comenta l'ambigüïtat i la possible confusió a què pot conduir el sistema del portuguès proposat per Viana i inspirat en el castellà. Per argumentar la seva proposta, demostra que altres gramàtics han fet el mateix i presenta el cas de Nonell,⁵ a Catalunya, i de Cândido de Figueiredo, membre de la Comissió Ortogràfica designada el 1911 per a fixar les bases de l'ortografia portuguesa:

Accentuar totes les tancades o totes les obertes es cosa que ja s'ha fet a Portugal i a Catalunya. En Figueiredo, en el seu diccionari, ha marcat amb l'accent circumflexe totes les *ee* i les *oo* tancades; [...] perquè m demostra que no soc sol a preocupar-me del problema de les *ee* i de les *oo*. (Igual preocupació retrobem, com hem vist, a Portugal i a Italia). (FABRA 1908, p. 127)

Així doncs, veiem com Fabra analitza les diferents solucions que es proposen a Portugal per fixar el sistema d'accentuació del portuguès modern. Tot i que en el cas de l'accent gràfic com a símbol d'obertura o tancament vocàlics sembla que veuria més convenient el sistema defensat per Cândido de Figueiredo, no deixa de reflexionar sobre l'augment excessiu del nombre d'accents que aquest sistema suposa, observant les objeccions que hi fa Viana:

En Gonçalvez Viana procura també que l seu sistema exigeixi ls menys accents possibles, i ocupant-se de la reforma d'En Figueiredo, diu: «Marcar com o circumflexo todos os *ee* e *oo* fechados, como se fêz no *Nôvo Dicionario da língua*

5. Jaume Nonell i Mas (1844-1922) fou un gramàtic autor, entre d'altres, de la *Gramática de la Lengua Catalana*, publicada el 1898.

portuguêsa suposto seja un principio racional, sobrecarregaria demasiadamente de acentos a escrita, sem maior necessidade». (FABRA 1908, p. 128)

El que fa Fabra per pal·liar aquest excés d'accents gràfics és proposar la introducció d'unes vocals modificades que alterarien menys la forma de la paraula i això ho justifica amb l'existència d'aquest tipus de vocals en altres llengües, exemplificant-ho amb la *ñ* castellana i les grafies *ã* i *õ* portugueses. Un cop més, el portuguès apareix com un dels recursos a què Fabra recorria per contrastar les solucions que calia adoptar per al català.

Prenent en consideració la forma final que prengué l'accentuació en les *Normes ortogràfiques*, podem veure que Fabra, juntament amb els membres de la Ponència Ortogràfica, va optar finalment per un sistema basat en les normes d'accentuació del castellà i no pas de l'italià, com havia fet *L'Avenç*. Al model castellà, però, s'hi aplicaren algunes consideracions, com per exemple l'ús de l'accent diacrític, que no només servia per diferenciar partícules tòniques de les seves corresponents àtones, sinó que també marcava l'obertura o el tancament vocàlics en paraules parònimes.

El que és interessant de notar aquí és que, durant les seves reflexions, Fabra es va valer del filòleg portuguès Viana per tal d'aplicar la seva tècnica d'adaptació: observar el model castellà per crear un sistema propi i útil per a les especificitats d'una altra llengua. És clar, doncs, que Fabra va agafar el model portuguès com a pont. Hauria pogut optar pel sistema italià, de manera que el català s'hauria allunyat definitivament de la forma espanyola. Aquest és l'etern dilema de la fixació del català modern; apropar-se o allunyar-se del castellà? D'alguna manera, mirar què ha fet el portuguès, que és una llengua independent i que no està sotmesa a cap situació de diglòssia, li serveix a Fabra per justificar el fet d'inspirar-se en el castellà. No és que el català s'estigui mimetitzant amb l'espanyol, sinó que Fabra està analitzant críticament quin és el model que més convé a la fixació ortogràfica del català modern, per tal com altres llengües europees de prestigi han adoptat tal sistema adaptant-lo a la seva particularitat.

La ç

Per fixar l'ortografia de les sibilants, Fabra es pregunta si la millor solució és seguir emprant els quatre signes antics *s*, *c*, *z* i *ç*, segons un criteri purament etimològic, o bé si cal modificar aquests signes tradicionals adaptant-se a la nova pronunciació. Aquesta reflexió se centra, sobretot, en la recuperació o no de la *ç* i es desenvolupa a partir de l'anàlisi de les solucions que s'han adoptat en el castellà i el portuguès.

El castellà aplica un sistema eminentment fonètic, que elimina la grafia etimològica *ç*, al·legant que no correspon a cap so, però al seu torn conserva *c* davant de *e* i *i* seguint el criteri etimològic. Fabra argumenta que el català modern ha seguit aquest mateix criteri, i ho considera una solució incompleta i, a més a més, incoherent, per-

què assimila la *ç* a la *s*, però en canvi, conserva la *c* davant de *e* i *i* per analogia amb el castellà.

És aquí quan entra en joc el portuguès, que adopta el criteri etimològic, mantenint les quatre grafies antigues. Així doncs, la *s* sonora es representa tant per *s* com per *z*, i la *s* sorda, tant per *s* (*ss* entre vocals) com per *ç*. En la seva ponència al Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana, celebrat l'any 1906, Fabra reflexiona sobre les diferències de la presència de la grafia *ç* en portuguès i en català: mentre que per al català la *ç* és una «innovació», per al portuguès suposa continuar amb la tradició establerta i emprar la solució històrica. A més a més, Fabra esgrimeix un altre argument de molt més pes que recolza l'existència d'aquesta lletra en la llengua portuguesa, i és que la conservació de les grafies etimològiques sibilants queda justificada per la diferenciació, en els dialectes septentrionals, entre *s* sorda i *c* i entre *s* sonora i *z*.⁶ Com diu Fabra, «suprimir la *c* en portuguès fóra com suprimir la *v* en català» (FABRA 1908, p. 133).

Un dels principis que tant Fabra com Viana aplicaven en la codificació ortogràfica era que el sistema respongués a totes les varietats dialectals per tal d'erigir una llengua nacional. D'aquesta manera, la grafia havia de possibilitar les diverses pronúncies. El fet que el portuguès sigui l'única llengua de les tres esmentades que conserva les particularitats fonètiques de les quatre sibilants, en una de les seves zones dialectals, fa que la solució d'adoptar les grafies etimològiques en aquesta llengua quedi totalment justificada.

Un altre dels principis que havia de regir la codificació segons Fabra era la simplificació formal. És en aquest sentit que veia amb recança la reinstauració de la *ç*, i per retre compte d'aquest principi cita, de nou, Viana:

Cal pensar que l'ortografia no ha d'esser una cosa d'uns quants —erudits, literats— ha d'esser per a tothom. Com diu molt bé En Gonçalvez Viana: «A língua escrita com correção não é já, nem pode ser, com[o] foi, instrumento privativo de literatos, pois deve tornar-se em património de todos os indivíduos que saibam ler e escrever... A língua... tem de ser escrita por todos e para todos; erros ortográficos não e lícito a ninguém, que aprendesse a ler e escrever, fazêlos». (FABRA 1908, p. 133)

A partir d'aquestes reflexions, Fabra es planteja si és millor adoptar un criteri purament fonètic, que elimini tant la *ç* com la *c* davant d'*e* i d'*i*, esmenant, així, les incoherències del sistema castellà, o bé un criteri purament etimològic seguint el model del portuguès. Sembla que es decantaria per la solució fonètica, proposta que s'allunyaria

6. El grup dialectal transmontano-alto-minhoto del portuguès septentrional conserva el sistema de sibilants més antic del territori galaicoportuguès, que consisteix en quatre sibilants diferenciades: [ʃ] i [ʒ] apicoalveolars (corresponents a les grafies *s* i *ss*) i [s̺] i [z̺] predorsodontals (corresponents a les grafies *c* (davant d'*e* i *i*), *ç* i *z*) (LINDLEY 1971, p. 110).

del model etimològic portuguès, però seguiria el criteri de coherència defensat per Viana. A la resolució final de les normes s'adopta el criteri etimològic i es recupera la ç. Com indica Mila Segarra, aquesta reforma no hauria estat obra de Fabra: «el recurs a la llengua antiga en defensa de grafies i usos ortogràfics adoptats només es donà en dues solucions (la resurrecció de ç i l'adopció de les desinències àtones *-es*, *-en*), totes dues degudes a Joaquim Casas-Carbó» (SEGARRA 1985, p. 278).

Sigui com sigui, el que ens interessa destacar és que el que pretén Fabra en observar el sistema de les sibilants en portuguès i el procediment d'adopció o no d'aquest sistema és allunyar-se del castellà, que en aquest cas ofereix un sistema incoherent i que ha influenciat la fixació ortogràfica del català modern. El portuguès li permet observar altres models, per tal de trobar el que més s'ajusta a les especificitats del català. És especialment rellevant que Fabra recorri a fer un estudi comparatiu entre el castellà, el català i el portuguès, tenint en compte que també es podria valdre del francès, que conservava la ç.

Fabra observa la solució proposada per Viana, així com els criteris que l'han portat a adoptar-la. Això indica que el gramàtic feia servir Viana i les seves idees entorn de l'ortografia com un mirall per reflexionar sobre les possibles solucions a què podia optar el català. Fabra volia fugir, contràriament al que havien fet els gramàtics moderns, de fixar-se només en les solucions i estratègies castellanescs, i és aquí on entra en joc el portuguès.

La ll

A l'hora d'escollir la grafia per a la ll palatal, el primer problema que detecta Fabra és el d'atribuir el símbol ll al so [ʎ], perquè segons indica és un castellanisme que en català presenta un inconvenient molt important: la confusió de la doble ll palatal sonora provinent dels mots hereditaris i la doble ll dels cultismes emmanlevats del llatí, aquesta última convertida en l en el cas del castellà.

El gramàtic proposa mantenir la doble ll per als cultismes i adoptar una grafia modificada per a la representació de la ll palatal. És curiós notar que el símbol d'aquesta l modificada l'agafa del polonès: ł. Pel que fa a altres possibilitats, en un fragment de l'obra de Ribera i Rovira *Portugal literari* (1912) es comenta la semblança que hi ha entre les llengües catalana, portuguesa i provençal:

Identitats gramaticals ne trobariem a dotzenes. Vaig a apuntar-ne dugues de notables: el pronom personal portuguès EU (jo), tant característic de la llengua trovadoresca; i les formes LH, NH, per ll, ny, encara avui empleades en el Delfinat. (RIBERA I ROVIRA 1912a, p. 219)

Fabra, però, a l'hora d'intentar desvincular la grafia ll del so palatal [ʎ], va recórrer a la grafia polonesa ł, en comptes de valdre's de la grafia del provençal lh, geogràfica-

ment molt més propera i, a més a més, recollida també pel portuguès. Això s'explica si tenim en compte que Fabra, si bé volia allunyar el català d'una forma excessivament castellana, tampoc no volia que el català s'assimilés al provençal. Segurament és per això que en aquest cas no decideix adoptar la grafia provençal (i també portuguesa).

Sigui com sigui, amb la introducció d'aquesta grafia modificada a Fabra encara li queda un tema per resoldre, i és que alguns dialectes del català fan la distinció entre els grups provinents de *l* llatina com *vall*, que pronuncien [ʎ], i els grups provinents de *c'l* o *ly* llatins, que pronuncien [j]. Tal és el cas de mots com OVIC'LA, que fa *ovey-la*. Enfront d'aquest problema i per tal de retre compte de les diferències dialectals, Fabra proposa que s'introdueixin totes dues representacions: *yl* i *ʎ*. En la seva ponència al Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1906), per tal de fer front a les crítiques que li retreuen que aquesta mesura representa una complicació ortogràfica, ell justifica les seves solucions, un cop més, mitjançant els procediments adoptats pel model portuguès:

Quan dos fonemes d'una llengua, en un moment donat de la seva història, vénen a confondre-s, mentre hi hagi un dialecte *important* que conservi l'antiga distinció una ortografia *nacional* deu conservar-la. En portuguès, per exemple, seria una atrocitat suprimir *ç* o *z*, puix els seus dialectes septentrionals conserven la distinció entre *ç* i *s*= *ss* i entre *z* i *s* sonora. (FABRA 1908, p.116)

A més a més, Fabra també reflexiona sobre la diferenciació que fan la majoria de llengües romàniques entre la *ll* llatina i els grups *c'l* i *ly*. Per exemplificar-ho, exposa una llista de llengües començant pel castellà i el portuguès: en castellà *ll>l* o *ll*, *c'lo ly>j*; en portuguès, *ll>l*, *c'lo ly>lh*. Tal és el cas de VALLE llatí que fa *valle* castellà i *vale* portuguès, i OC'LU llatí, que fa *ojo* castellà i *olho* portuguès.

Finalment, però, a les *Normes* no s'operà cap distinció entre els dos grups esmentats i s'acabà adoptant la *l-l* per als cultismes en comptes de la *ll* proposada per Fabra, que acabà essent la representació del so [ʎ]. En les reflexions de Fabra, el portuguès li serví per justificar la seva proposta de doble grafia (*yl* i *ʎ*) responent al principi de fidelitat a la variació fonètica dialectal, així com per retre compte de les llengües romàniques que diferencien tant gràficament com fonèticament les formes provinents de *l* llatina o de *c'l* i *ly*.

La h i la y

Fabra estava convençut que calia suprimir la lletra *h*; tant la *h* etimològica llatina com els dígrafs grecs *ph*, *th*, *ch* i *rh*, i la grafia *y*, tal com ja havia proposat durant la campanya lingüística de *L'Avenç*. Pel que fa a la *h*, el gramàtic argumenta que és una grafia supèrflua i que no queda justificat conservar-la, perquè ja no representa cap fonema.

Pel que fa als dígrafs grecs *ph*, *th*, *rh*, etc., Fabra lamenta que encara hi hagi gramàtics que en justifiquin la conservació al·legant que suprimir-los és una influència del castellà. La seva proposta és simplificar l'ortografia suprimint no només aquests dígrafs, sinó totes les *h*, seguint el model de l'italià.

El gramàtic argumenta que l'ortografia castellana és incoherent, perquè elimina les *h* medials i les *h* dels dígrafs grecs, però, en canvi, no elimina les *h* etimològiques de principi de mot. Fabra recalca que la resta de llengües romàniques són, si més no, conseqüents; el portuguès i el francès mantenint totes les *h*, i l'italià i el romanès eliminant-les. El català, per influència del castellà, conserva també aquesta *h* inicial, és a dir, copia un sistema incoherent:

La conservació d'aquesta *h*, que constitueix una de les poques dificultats de l'ortografia castellana, es en certa manera una incoherència. El francès i el portuguès conserven la *h* dels grups *ph*, *th*, *ch* i *rh*, i igualment la *h* inicial (*homme*, *homem*); l'italià i el romanès, que reemplacen aquells símbols per *f*, *t*, *c*, i *r*, suprimeixen aquesta *h* i escriuen *uomo*, *om*; el castellà ocupa una situació intermitja: suprimint en les combinacions *ph*, *th*, etc. el signe d'una aspiració desapareguda, el conserva en principi de paraula: *hombre*. Els catalans (no cal dir-ho) copiant-ne lo bo i lo dolent, escrivim *home*. (FABRA 1908, p. 108)

Per argumentar la complicació que suposa conservar aquestes grafies, Fabra parla de l'obra de gramàtics francesos i portuguesos que en lamenten l'existència:

Els pobles que no *patim* l'ortografia dita etimològica, no ns podem fer prou carrec de tots els inconvenients d'aquesta «herència incomoda del pedantisme dels segles *xvi* i *xvii*.» A Fransa, en veiem protestar vehementment les persones més competents i més doctes; a Portugal, filòlegs eminents en proposen la seva proscripció absoluta i incondicional. (FABRA 1908, p. 108)

Quan parla d'aquests «filòlegs eminents» de Portugal, és clar que Fabra s'està referint a Gonçalves Viana. No només ho sabem per totes les evidències que hem anat presentant, sinó també en consultar l'obra de Viana *Bases da ortografia portuguesa* (1885), on diu així: «São banidos da escrita os símbolos gráficos sem valor de fonema próprio. São eles *th*, *ph*, *ch* respectivamente por *t*, *f*, *q(u)*, *c(a, o, u)*, *c*; bem assim *y=i*» (VIANA 1885, p. 9). Pel que fa al símbol de la *h* inicial, Viana deixa la qüestió pendent per a un futur congrés, que no hem pogut esbrinar de què es tracta.

En aquest sentit, Fabra, en la seva ponència al Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1906), agafa els arguments del filòleg portuguès per donar més pes a la seva defensa de no reincorporar al català els dígrafs etimològics *ph*, *th*, *ch* i *rh*. El que vol el gramàtic és que imitem els italians i que no anem enrere volent-nos

separar dels castellans en un aspecte en què, precisament, ens hem de felicitar d'haver-los imitat. Ens insta a fixar-nos en doctes filòlegs portuguesos i francesos que lluiten contra aquestes grafies per tal de veure que en les llengües de prestigi que les conserven hi ha bons filòlegs que les volen suprimir per la seva inutilitat. Això ens permet identificar un altre dels principis ortogràfics en què Fabra i Viana convergeixen: el fet que a cada grafia li correspongui un valor fonètic.

Si observem la redacció final de les *Normes*, veiem com no s'incorporaren els dígrafs grecs, s'eliminà la *h* medial i la *h* final del dígraf *ch*, però en canvi no s'eliminà la *h* inicial. Així mateix succeí, també, en la reforma final portuguesa.

Pel que fa a la grafia *y*, Fabra proposa substituir-la per *i*, tant la conjunció com la *y* asil·làbica darrere de vocal i la *y* etimològica. Per tal d'argumentar-ho, cita la llista (encapçalada pel portuguès) de totes les llengües romàniques que han acabat evolucionant a *i*:

Ha fet la substitució 'l portuguès (*peyto*>*peito*, *praya*>*praia*), l'ha feta l'italià, l'ha feta adhuc el francès (*roy*>*roi*), el castellà l'ha feta en part, i els seus millors gramàtics aconsellen *mui*, *rei*, *i* (a America ja s'escriu així). Nosaltres quedarem endarrera, els més repatanis, estant en les millors condicions pera fer reformes. (FABRA 1903, p. 97)

Fixem-nos ara en aquest fragment de l'any 1898:

La substitució de la *i* a la *y* en les combinacions vocaliques és una simplificació ortogràfica que han fet totes les altres llengües neo-llatines exceptuat el castellà (*hoy*, *muŷ*). No s parla aquí de *y* responant a la lletra grega *υ* (francès, *sympathie*; portuguès, *sympathia*. (FABRA 1898, p. 341)

És important recordar que la primera referència de Viana que trobem en l'obra de Fabra és del 1901. L'any 1898, doncs, el gramàtic molt probablement encara no coneixia la seva obra. Això s'evidencia quan Fabra justifica l'ortografia portuguesa de *sympathia*, que conserva el dígraf etimològic *th* i la *y*, tenint en compte que Viana, a l'obra *Bases da ortografia portuguesa* (1885), proposava eliminar-les. En canvi, com hem vist, el 1906 Fabra parla de l'existència de *filòlegs eminents* portuguesos que es lamenten de l'ús de *th* i d'*y*. De les diverses citacions en podem extreure la seva constant evolució en el coneixement de l'obra de fixació de l'ortografia portuguesa.

El guionet entre el verb i el pronom

Ja des dels inicis de la seva obra, durant la campanya lingüística de *L'Avenç*, Fabra va proposar la reforma d'intercalar un guió entre el verb i el pronom. Per justificar

aquesta reforma, Fabra recorre constantment a comparar el cas català amb el portuguès, que ja havia adoptat el guió des de feia un segle. És especialment rellevant notar com Fabra inicia la ponència al Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1906) exposant el cas portuguès fins i tot abans que el català:

El guió permet diferenciar en portuguès *douto* (docte) de *dou-to* (te'l dono) etc.; la costum actual confon en català *porti-n* i *portin*, *porti-s* i *portis*, *porti-n'hi* i *portin-hi*, etc. Però hi ha mes: l'escriure units pronom i verb donaria en portuguès i dóna en català, idèntica forma gràfica a combinacions que tenen, no ja diferent significació, sinó *pronunciació* distinta. Exemple portuguès: *comia* (menjava), pronunciat amb *i* curta; *comi-a* (la vaig menjar), pronunciat amb *i* llarga. Exemple català: *mirinsho*, pronunciat *mírin-su* quan es *mirin-s'ho*, *mírin-zu*, quan es *miri-ns-ho*. (FABRA 1908, p.140)

En la seva argumentació, Fabra diferencia el castellà i l'italià, on la manca del guionet no suposa cap inconvenient, del català i el portuguès, on la manca de guionet, com hem vist, suposa la confusió de mots parònims:

Sols el castellà i l'italià continuen escrivint el verb i el pronom units. Aquesta costum no té cap inconvenient en castellà; en italià té adhuc l'aventatge de permetre indicar en l'escriptura la reduplicació que experimenta sovint la consonant inicial del pronom (da + mi > dammi, farollo, dirovvi, pentirassi); però en portuguès i en català, dada la forma de llurs pronoms, presenta forses inconvenients; així, el portuguès ja més d'un segle que l'ha abandonada, i el català faria molt bé d'imitar-lo. (FABRA 1908, p.140)

El que és rellevant aquí és que Fabra, sabent que els portuguesos van adoptar la reforma, recomani explícitament que els imitem. Això es pot explicar pel fet que els inconvenients que presentaven totes dues llengües eren molt similars. L'estudi dels dos casos paral·lels entre *comia* i *mirinsho* li permet a Fabra de demostrar la utilitat de la reforma que proposa. També en la conversa 850 de 1907, el filòleg agafava les reflexions de Viana entorn de la intercalació del guionet: «Com diu bé l'eminent filòleg Gonçalves-Viana, aquest cas sol justificaria l'empleu del guió en portuguès» (FABRA 1907, p. 836). El que és important de notar és com Fabra es val, no ja de les solucions, sinó dels arguments de Viana «per justificar amb arguments semblants als d'aquest autor la necessitat del guionet entre verb i enclític, a diferència del castellà i l'italià» (BELLÉS 2020, p. 61).

El 1891, a l'obra *Ensayo de gramática de Catalán moderno*, Fabra ja defensava la reforma d'introduir el guionet i evidenciava les confusions que representava no tenir-ne, però no és fins al 1906, en la seva comunicació al Primer Congrés Interna-

cional de la Llengua Catalana, que Fabra recomana fervorosament que l'incorporem a l'ortografia catalana seguint l'exemple dels portuguesos. I és aquesta la diferència clau. És molt probable que el 1891 Fabra ja hagués arribat als raonaments que li evidenciaven la utilitat d'aquest guionet a partir de l'observació de la llengua francesa. El fet clau és que justifiqui aquesta reforma mitjançant el portuguès en la comunicació del Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana, quan les referències a la labor de codificació portuguesa es fan especialment intenses. És innegable que el coneixement de l'obra de Viana i de la reforma adoptada pels portuguesos li donaren arguments de pes a l'hora de defensar la incorporació del guionet. Tant és així, que Fabra, en la conversa 850, fa una crida a imitar el sistema portuguès en comptes del castellà, tenint en compte que el primer ofereix molts més avantatges per al català:

Davant de la superioritat evident del sistema portuguès sobre'l sistema castellà, es realment incomprensible que no'ns sapiguem separar dels castellans decidint-nos d'una vegada a imitar als portuguesos. El cas de *mirinsho* ab dues significacions i dues pronuncies distintes, bastaria ell tot sol per a justificar la reforma en qüestió, adhuc suposant que aquesta no oferís els avantatges que realment presenta en molts altres casos. (FABRA 1907, p. 837)

Atès que aquesta proposta va quedar ratificada definitivament en la versió final de les *Normes*, podem afirmar que Fabra s'inspirà i es valgué dels raonaments del filòleg principal de la reforma portuguesa per tal de defensar un dels punts clau de la reforma ortogràfica catalana, especialment en la ponència al Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1906) i en la conversa 850 (1907).

Conclusions

Tenint en compte l'objectiu que ens hem plantejat a l'inici d'aquesta recerca, podem considerar que la reforma ortogràfica portuguesa, legalment desenvolupada al llarg de l'any 1911, influencià la reforma fabriana, legalment operada entre 1911 i 1913. Diem legalment perquè els anys previs de gestació d'ambdues reformes foren, si no més, igual de rellevants per a la seva fixació definitiva. La mateixa coincidència en el temps ja suposava un indicatiu important d'aquesta influència, que ha quedat confirmada per la recurrència de referències a la figura central de la reforma portuguesa, Aniceto dos Reis Gonçalves Viana, en l'obra de l'artífex de la reforma catalana, Pompeu Fabra.

És especialment significatiu que el gros d'aquestes referències es concentri en el lapse 1901-1911 coincidint amb els anys de l'assentament de les *Normes ortogràfiques*. L'any més prolífic en aquest sentit és el 1906, i això s'explica, com hem vist,

per la participació de Fabra en el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana amb la ponència titulada «Qüestions d'ortografia catalana». En aquesta ponència, el gramàtic reflexiona sobre els temes més conflictius de l'ortografia catalana mitjançant arguments sòlids i ben documentats que, tot sovint, provenen de l'observació d'altres llengües. Com hem pogut observar, precisament en l'elaboració i la justificació d'aquests arguments el portuguès té un paper estratègic dins del grup de les llengües romàniques.

A més a més, la presència de Viana en la llista dels convidats d'honor del Congrés, juntament amb el fet que aquells mateixos anys aquest filòleg estigués treballant per assentar les bases de la futura ortografia portuguesa, evidencien l'interès que la seva obra suscità entre els gramàtics catalans, en especial en Pompeu Fabra.

Com hem pogut veure en algunes ocasions, Fabra es valia del portuguès per justificar les solucions ortogràfiques que ell considerava més adients per al català, com són l'adopció del guionet per separar el verb i el pronom o la implantació de dues grafies diferents per representar les formes llatines *c'l* i *ly*, encara que aquesta no va prosperar. En altres casos, el portuguès li serveix per reflexionar sobre els pros i els contres de l'adopció d'un sistema o un altre, com passa en el cas de la representació de les sibilants, i sobre la tria del model d'accentuació en el qual calia inspirar-se.

Així doncs, podem concloure que Fabra no intentava imitar les formes finals del portuguès, sinó que observava les solucions que adoptava aquesta llengua i els models en què s'inspirava, i s'hi emmirallava per tal de trobar les solucions òptimes per al català. D'aquesta manera, el portuguès era una font de recursos per a les seves argumentacions, per als seus exemples i per a les seves idees sobre com havia de ser una ortografia nacional que, com hem vist, eren molt pròximes a les del filòleg portuguès Gonçalves Viana.

El que fa Fabra és seguir una tradició històrica segons la qual Portugal és un referent especialment simbòlic per a Catalunya; és l'altre poble de la Península Ibèrica que, després d'haver-se vist sotmès a la supremacia hispànica, aconseguí la sobirania. Per això, figures que pensaven en el català en clau de nació i llengua moderna, equiparable a la resta de cultures europees, veien en Portugal una font d'inspiració molt suggestiva. En aquest sentit, ha estat important traçar les vies per on Fabra hauria pogut arribar fins a la reforma ortogràfica desenvolupada a l'altra banda de la Península.

Si bé s'ha esbossat la possibilitat que Foulché Delbosc hauria pogut ésser el primer punt de contacte entre ambdós filòlegs, tot apunta al fet que Ribera i Rovira n'hauria estat el principal nexa d'unió, com ja havien suggerit Diaz Fouces (2000) i Martínez-Gil (2017). L'anàlisi qualitativa de les dades extretes del buidatge ens ha permès comprendre quin abast tingué la influència de la reforma portuguesa en la catalana i a través de quins filòlegs s'operà. Així i tot, queda pendent assegurar quines foren les vies de contacte entre tots dos. En aquest sentit, seria especialment

interessant entrar més a fons en l'hipotètic paper de pont que hauria pogut desenvolupar Ribera i Rovira i, fins i tot, Casas-Carbó. En el cas del primer, si bé als arguments ja esgrimits per Diaz Fouces i Martínez-Gil n'hi hem pogut afegir algun altre, seria necessari fer un estudi exhaustiu de la seva obra per confirmar aquesta hipotètica labor i per traçar-ne el recorregut exacte.

D'altra banda, també seria molt interessant analitzar la conjuntura social i política en què tingué lloc aquest joc d'influències, tenint en compte que el rerefons republicà que emparà la reforma portuguesa, unit al fet que Fabra i Ribera i Rovira fossin republicans, ens porta a pensar que, un cop més en la història, l'ortografia podria anar molt lligada a la política. En aquest sentit, es podria començar per fer un estudi comparatiu entre la revista portuguesa *A Águia*, sorgida en el si de la República en el moment en què s'endegava la reforma de l'ortografia portuguesa, i la revista modernista *L'Avenc*, que, com hem vist, fou una de les impulsores de la reforma catalana.

Bibliografia

A. M. ALCOVER MOLL, 1906-1907: *Bolletí del diccionari de la llengua catalana*, vol. III.

E. BELLÉS, 2020: «Pompeu Fabra i la lingüística europea», dins J. MURGADES; N. NOGUÉ; E. BELLÉS (ed.), *Pompeu Fabra, a la Universitat i de la Universitat*, Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, p. 41-65.

O. DIAZ FOUCES, 2000: «Traduzir e comunicar: Ignasi Ribera i Rovira, uma ponte entre Portugal e a Catalunha», *Traducción & Comunicación*, vol. 1, Vigo: Servicio de Publicaciones da Universidade de Vigo, p. 7-33.

P. FABRA, 1891: *Ensayo de gramática de catalán moderno*, dins J. MIR; J. SOLÀ (ed.), 2005: *Pompeu Fabra. Obres completes: Gramàtiques de 1891, 1898, 1912*, vol. 1, Barcelona / València / Palma de Mallorca: ECSA / Edicions 62 / Edicions 3i4 / Moll, p. 207-329.

P. FABRA, 1898: *Contribució a la gramàtica de la llengua catalana*, dins J. MIR; J. SOLÀ (ed.), 2005: *Pompeu Fabra. Obres completes: Gramàtiques de 1891, 1898, 1912*, vol. 1, Barcelona / València / Palma de Mallorca: ECSA / Edicions 62 / Edicions 3i4 / Moll, p. 333-439.

P. FABRA, 1901: «*Textos idiògrafs, M[onsieur]. Foulché Delbosc*», dins J. MIR; J. SOLÀ (ed.), 2013: *Pompeu Fabra. Obres completes: Textos i materials*, vol. 9, Barcelona / València / Palma de Mallorca: Proa / Edicions 62 / Edicions 3i4 / Moll, p. 631-633.

P. FABRA, 1903: «A Antoni Maria Alcover», dins J. MIR; J. SOLÀ (ed.), 2011: *Pompeu Fabra Obres completes: Epistolari*, vol. 8, Barcelona / València / Palma de Mallorca: Proa / Edicions 62 / Edicions 3i4 / Moll, p. 96-97.

P. FABRA, 1907: «L'intercalació d'un guionet entre l verb i el pronom», dins J. MIR; J. SOLÀ (ed.), 2010: *Pompeu Fabra. Obres completes: Converses filològiques*, vol. 7, Barcelona / València / Palma de Mallorca: Proa / Edicions 62 / Edicions 3i4 / Moll, p. 836-839.

P. FABRA, 1908: «Qüestions d'ortografia catalana», dins J. MIR; J. SOLÀ (ed.), 2006: *Pompeu Fabra. Obres completes*, vol. 3, Barcelona / València / Palma de Mallorca: Enciclopèdia Catalana / Edicions 62 / Edicions 3i4 / Moll, p. 105-140.

P. FABRA, 1911: «A Antoni Maria Alcover», dins J. MIR; J. SOLÀ (ed.), 2011: *Pompeu Fabra. Obres completes: Epistolari*, vol. 8, Barcelona / València / Palma de Mallorca: Proa / Edicions 62 / Edicions 3i4 / Moll, p. 215-217.

F. LINDLEY, 1971: «Nova proposta de classificação dos dialectes galego-portugueses», *Boletim de Filologia*, Lisboa: Centro de Estudos Filológicos, núm. 22, p. 81-116.

V. MARTÍNEZ-GIL, 1997: *El naixement de l'iberisme catalanista*, Barcelona: Curial.

V. MARTÍNEZ-GIL, 2010: «Presentació», dins V. MARTÍNEZ-GIL (coord.), *Uns apartats germans»: Portugal i Catalunya / «Irmãos afastados»: Portugal e a Catalunha*, Lisboa / Palma de Mallorca: Instituto Camões / Lleonard Muntaner, p. 7-11.

V. MARTÍNEZ-GIL, 2017: «Pròleg», dins I. RIBERA I ROVIRA, *Atlàntiques. Antologia de poetes portuguesos*, Barcelona: Barcino («Biblioteca Històrica de la Traducció Catalana» 3), p. 9-75.

I. RIBERA I ROVIRA, 1912a: *Portugal literari. Resum d'unes conferències donades sobre aquest tema a l'Ateneu Barcelonès*, Barcelona: Biblioteca Popular de L'Avenç.

I. RIBERA I ROVIRA, 1912b: *Eco de la Treballada*, núm. 12.

M. SEGARRA, 1985: *Història de l'ortografia catalana*, Barcelona: Empúries.

A. VIANA, 1885: *Bases da Ortografia Portuguesa*, Lisboa: Imprensa Nacional.

M. VILLAS I CHALAMANCH, 1992: «L'iberisme: factor revitalitzador de la coneixença entre Catalunya i Portugal», dins *Miscel·lània Jordi Carbonell 2*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 231-256.